

نگاهی به دو تذکره شعر از اسرار علیشاه تبریزی و نقد و بررسی تصحیح حدیقه الشعراء اسرار

● احمد رنجبری حیدریابی

fهرست نگار نسخ خطی و پژوهشگر متون / a.r.heydarbaqi@gmail.com

چکیده

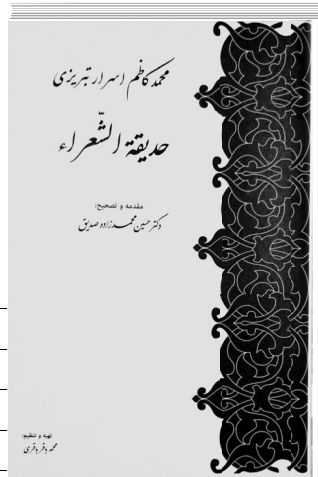
محمدکاظم بن محمد اسرار تبریزی (۱۲۶۵-۱۳۱۵ ق.)، از عرفا و شعراء دوره قاجار است که در باب تذکره نویسی آثار قابل توجهی از خود به یادگار گذاشته است. حدیقه الشعراء و بهجة الشعراء وی در حقیقت در بردارنده شعر مرثیه سرایان و طنز پردازان دیار آذربایجان است که به ترکی و فارسی شعر سروده اند؛ در این میان بیست شاعر فارس زبان نیز در حدیقه الشعراء معرفی شده است. نویسندگان و ادیبان نامداری علی رغم وجود نسخ خطی این آثار، متأسفانه به علت عدم تفحص و جستجوی نسخه شناسانه و رؤیت نسخه های خطی این دو اثر، مطالب نادرستی درباره این آثار نگاشته اند. خوشبختانه در سال های اخیر، چندین اثر از اسرار علیشاه تبریزی به چاپ رسیده، که حدیقه الشعراء نیز در شمار این آثار می باشد. دکتر حسین محمدزاده صدیق این تذکره را تصحیح و منتشر کرده است. مقاله حاضر، حاوی گزارشی از وضعیت تصحیح متون مربوط به آذربایجان و زبان ترکی، زندگی و آثار اسرار علیشاه تبریزی، معرفی حدیقه الشعراء و بهجة الشعراء و همچنین بررسی و نقد چاپ تصحیحی حدیقه الشعراء است.

کلیدواژه

حدیقه الشعراء، بهجة الشعراء، محمدکاظم اسرار علیشاه تبریزی (۱۲۶۵-۱۳۱۵ ق.)، حسین محمدزاده صدیق، شعراء ترکی سرا، شعراء پارسی گوی، تذکره شعراء، طنزپردازی، مرثیه پردازی.

تصحیح متون مربوط به آذربایجان و زبان ترکی

خوشبختانه چند سالی است که تصحیح و نشر متون و دست نوشته های مرتبط با تاریخ و فرهنگ بخشی از ایران عزیز، یعنی آذربایجان، از جهت کمی پیشرفت خوبی کرده است. در این میان بخت با اسرار علیشاه یار بوده و آثار وی توجه ناشران، مصححان و محققان

■ حدیقه الشعراء، محمد کاظم بن محمد اسرار تبریزی،
مقدمه و تصحیح: دکتر حسین محمدزاده صدیق، تهیه
و تنظیم: محمد باقر باقری، چاپ اول، رقی، ۲۵۶ ص.
تهران: انتشارات تک درخت، ۱۳۹۳.

را به خود جلب کرده است و آثاری چند از وی به حلیه طبع آراسته شده؛ **منظر الأولیاء**، **مرآت المذاهب و حدیقه الشعراء** در شمار این آثار است. امید که دیگر آثار اسرار نیز به چاپ برسد. وضعیت ویژه زبان ترکی آذری در ایران و عدم وجود مراکز علمی و آکادمیک دولتی و خصوصی متکفل پژوهش و بررسی‌های مختلف در مورد این زبان و حتی ورود غیر حرفه‌ای برخی از دوستداران این زبان به عرصه‌های مختلف ترکی پژوهی، تشتت و در برخی موارد، مشکلاتی را بر سر رشد و نمو و بررسی علمی این حوزه سبب شده است. عرصه تصحیح متون مربوط به آذربایجان و زبان ترکی نیز از این معضل مصون نمانده، هر از گاهی انتشار آثار تصحیحی با موضوع فوق و توریق این آثار چاپی، خواننده را متوجه این مشکلات می‌کند. نبود ضوابط و شیوه‌نامه تصحیح متون کهن در این حوزه، ریشه اصلی این مشکل به شمار می‌آید؛ این در حالی است که در زبان‌های عربی و فارسی با همه تشتت و چندگانگی در شیوه تصحیح و... تا حدودی استانداردهای معقول و مناسب به دست آمده. یکی از پرکاران عرصه تصحیح متون مربوط به آذربایجان و زبان ترکی، دکتر حسین محمدزاده صدیق است. آثار بسیاری به زبان فارسی و ترکی در حوزه‌های مختلف علمی و قالب‌های متنوع نوشتاری توسط ایشان به چاپ رسیده است. به جرأت می‌توان ایشان را از پیشگامان و پرکاران عرصه تاریخ و ادبیات و تصحیح متون ترکی و مرتبط با آذربایجان دانست. در این بخش به برخی از آثار وی با رویکرد تصحیح و تحشیه می‌پردازیم:

آل محمد (ص) تاریخنیده تشریح و محاکمه، امثال لقمان، پنج نمایشنامه، حضرت پیغمبر (ص) دن قیرخ حدیث، دیوان اشعار ترکی با یرک قوشچو اوغلو، دیوان اشعار ترکی حکیم سید ابوالقاسم نباتی، دیوان اشعار ترکی حکیم ملا محمد فضولی، دیوان اشعار ترکی حکیم ملامحمد هیدجی، دیوان اشعار ترکی سید عظیم شیروانی، دیوان اشعار ترکی سید عماد الدین نسیمی، دیوان اشعار ترکی مرتضی قلی ظفراردبیلی، دیوان اشعار

ترکی ملا پناه واقف، دیوان اشعار فارسی مولانا حکیم ملامحمد فضولی بیاتلی، دیوان اشعار فارسی میرزا علی مجتهدی (عشقی)، دیوان غریبی و تذکره مجالس شعراء روم، دیوان فارسی سید ابوالقاسم نباتی، رند و زاهد فضولی، قارامجموعه، محاکمة اللغتين، مقالات تربیت، مقالات فارسی میرزا فتحعلی آخوندزاده، مقالات فلسفی میرزا فتحعلی آخوندزاده، نصاب اعتماد (فرهنگ لغات منظوم ترکی)، نمایشنامه‌های میرزا آقا تبریزی، یوسف و زلیخای فردوسی.

زندگی و آثار اسرار علیشاه تبریزی

از زندگی اسرار، اطلاعات زیادی در دست نیست. اسرار در انتهای *حدیقه الشعراء* زندگینامه‌ای خودنوشت تحت عنوان شمه‌ای از احوال مصنف آورده که آگاهی‌های ارزشمندی به خواننده می‌دهد. همچنین اسرار برخی از احوالات خود را در دیباجه *مرآت المذاهب* و جلد اول *دیوان مثنوی میر اسرار* آورده است. با این حال برخی از آگاهی‌هایمان را به اجمال در اینجا ذکر می‌کنیم.

اسرار در روز دوشنبه ۶ ذی القعدة سال ۱۲۶۵ قمری (سال دوم جلوس ناصرالدین شاه قاجار) در تبریز به دنیا آمد. در شش سالگی پدر به ارضروم ترکیه می‌رود و در آنجا سکونت می‌گزیند و اسرار تحت تربیت جد خود قرار می‌گیرد. دوازده سال به تحصیل علوم رسمی در آن زمان می‌پردازد و در هفده سالگی به ریاضت و مجاهده باطنی روی می‌آورد و چندین سال بدین منوال می‌گذرد و در این بین برای تحقیق و بررسی بیشتر و برای رها شدن از تقلید آبا و اجداد، با علما و مجتهدان بحث و گفتگو نموده و با عارفان نیز دیدار می‌کند و در نهایت، سرگردانی وی افزون می‌گردد؛ تا اینکه به خدمت حاج محمدعلی خراسانی ملقب به رونقلی می‌رسد و پس از استفاضه‌های مکرر از محضر وی ملقب به «اسرار علی» می‌گردد. اسرار طریقه شاه نعمت‌اللهیان را در پیش می‌گیرد و به تهذیب نفس ادامه می‌دهد. در بیست و یک سالگی «شوق طواف بیت الله و زیارت حبیب خدا و ائمه نجبا» وی را بی تاب می‌کند؛ در نتیجه وی به سال ۱۲۸۷ ق. به این سفر معنوی رهسپار می‌شود. اسرار بعد از بازگشت به وطن، تأهل اختیار کرده و به کسب معیشت مشغول می‌شود. همچنین در تذکره *حدیقه الشعراء* از آنچه درباره مولانا ضیا می‌آورد، درمی‌یابیم که اسرار در سال ۱۲۹۴ هـ. در شهر ری بوده است و ضیا را در آن سال در شاه عبدالعظیم دیده است.

اسرار بنابر نوشته خویش در ایام تعطیل و بیکاری، به تألیف روی آورده: «چند جلد کتاب در احوالات غریبه و رموزات عجیبه جمع نموده» است. اسرار تا زمان نگارش *حدیقه الشعراء* (سال ۱۲۹۱ ق) از پانزده اثر خود نام می‌برد. در ادامه به یادکرد آثار اسرار می‌پردازیم. این سیاهه غیر از دو کتاب *حدیقه الشعراء* و *بهبه الشعراء* که در ادامه معرفی می‌شود، این موارد را شامل است. نسخ خطی برخی از این آثار در کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود؛ این در حالی است که از نسخ خطی برخی دیگر از آثار بی‌اطلاعیم:

۱. دیوان^۲؛ ۲. اسرار البكاء فی مصائب شهید کربلا؛ ۳. احکام دین در اعمال وجوبیه؛ ۴. سرو و گل در عشق؛ ۵. گل و ریحان فی التمثیل؛ ۶. شیخ صنعان؛ ۷. شمس الهدایة فی العجایبات؛ ۸. رموز العاشقین فی انواع العشق؛ ۹. شرح انوری؛ ۱۰. رموز النجباء فی المضحکة^۳؛ ۱۱. فنون الجنون^۴؛ ۱۲. مرآت المذاهب^۵؛ ۱۳. معارف العارف^۶؛ ۱۴. مختصر التواریخ^۷؛ ۱۵. کنز العجایب و بحر الغرایب^۸؛ ۱۶. مرآت السیر^۹؛ ۱۷. منظر الاولیاء فی قبور عرفاء^{۱۰}؛ ۱۸. روضة الحكماء^{۱۱}؛ ۱۹. حدیقة الشعراء؛ ۲۰. بهجة الشعراء.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۶ و ۷
تابستان و پاییز ۱۳۹۴

۳۴

معرفی بهجة الشعراء و حدیقة الشعراء و نسخ خطی آن

از اسرار تبریزی دو اثر در معرفی شعرا به نام های **حدیقة الشعراء** و **بهجة الشعراء** بر جای مانده است که تاکنون به چاپ نرسیده بود. در منابع و مآخذ، در مورد این دو تذکره مطالبی متفاوت و گاه ضد و نقیض به نگارش درآمده؛ از نام کتاب، موضوع، زبان اثر و تعیین مؤلف گرفته تا ادعای عدم وجود نسخ خطی این آثار و انتساب آن به شخصی دیگر. عباس اقبال آشتیانی، **حدیقة الشعراء** را به حاج کاظم کوره‌پز منسوب کرده و بی آنکه نسخ این اثر را دیده باشد، احوالات و زندگی نامه اشخاص معرفی شده در کتاب را ساختگی دانسته است^{۱۲}؛ این در حالی است این اشخاص وجود خارجی داشته‌اند و نام پدران و شغل و ... آنان ذکر شده است. شاید علت این امر آن باشد که **بهجة الشعراء** تحت تأثیر **بخچالیه** (تألیف میرزا محمدعلی ندیم) به نگارش درآمده است و ادعا شده^{۱۳} که شاعران معرفی شده در **بخچالیه** وجود خارجی ندارند. ولی علی‌رغم این تأثیرپذیری در اصل نگارش **بهجة الشعراء**، شاعران معرفی شده در دو اثر **بهجة الشعراء** و **حدیقة الشعراء** وجود خارجی داشته و اسامی واقعی‌اند. اسرار به صراحت تمام در **حدیقة الشعراء** می‌نویسد: در این اثر بنا داشته است غیر «از شعرای تبریز و آذربایجان و مضافات آن» احوال و اشعار کس دیگر را ثبت نکند؛ ولی از آنجا که احوال چند شاعر از شعرای شیروانات را ثبت کرده، از «نیر زنجانی» نیز بادی کرده و بیتی از او در نفی جنون آورده است.

محمدعلی تربیت نیز در **دانشمندان آذربایجان**^{۱۴} **بهجة الشعراء** را «لهجة الشعراء» نامیده که متأسفانه در منابع بعد از او هم (برای نمونه در کتاب **ریحانة الادب**^{۱۵})، این اشتباه تکرار شده است.

برخی از نویسندگان مانند احمد گلچین معانی هم ادعا کرده‌اند که **حدیقة الشعراء** خلاصه **بهجة الشعراء** است^{۱۶}؛ این در حالی است که در باب اول **حدیقة الشعراء**، بیست و یک نفر از شاعران فارس زبان معرفی گردیده‌اند که اصلاً نشانی از آنها در **بهجة الشعراء** نیست. و در باب دوم و ملحقات **حدیقة الشعراء** در حدود ۱۴۰ شاعر معرفی شده و حال آنکه شاعران معرفی شده در **بهجة الشعراء** هشتاد و شش تن هستند.

سید حیدر میرحلی در مقدمه تصحیح **مرآت المذاهب** به هنگام شمارش آثار قلمی اسرار می‌نویسد: «**بهجة الشعراء**: در هجو سروده. این کتاب به زبان ترکی و در دو مجلد

به نام **بهجة الشعراء** و **حدیقه الشعراء** بوده است که پس از جستجوی، نسخه از آن پیدا نشد.^{۱۷} میرحلی این اثر را جزء کتب شعر پنداشته و نه تذکره! همچنین وی زبان اثر را ترکی دانسته و حال آنکه این دو اثر تصنیفی بوده و به زبان فارسی سامان یافته و تنها در برخی از موارد اشعار ترکی از شاعران در این دو مجموعه درج شده است.

میرحلی در ادامه و باز در یادکرد آثار اسرار چنین نوشته است: «روضة الحکما: ترجمه فارسی **بهجة الشعراء** و **حدیقه الشعراء** بوده که اکنون در دست نیست».^{۱۸} **مصحح مرآت المذاهب** در مورد این ادعا هیچ منبعی ارائه نکرده است. این در حالی است که اسرار در **بهجة الشعراء** و **حدیقه الشعراء** ذیل شرح حال «لعلی» گفته که زندگی و احوالات وی را به طور مفصل در **روضة الحکماء** آورده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد **روضة الحکماء** مشتمل بر زیست‌نامه حکیمان و پزشکان شاعر یا غیر شاعر باشد.

حدیقه الشعراء

اسرار تبریزی، **حدیقه الشعراء** را پیش از **بهجة الشعراء** تألیف کرده است. در مقدمه **حدیقه الشعراء** پس از آوردن قصیده نونیه در مدح حضرت علی (ع)، از علاقه خود به تذکره خوانی سخن می‌گوید، ذکر خیری از تذکره **مجمع الفصحای** رضا قلی خان هدایت می‌کند و می‌گوید که برای متمیم فایده، ذکر شعری را که وی رفع قلم کرده، یک جا جمع آورده، **حدیقه الشعراء** نامیده و آن را در دو بوستان فراهم کرده است:

بوستان اول، در ذکر شعرای فارسی زبان می‌باشد که در آن بیست شاعر را معرفی کرده است.

بوستان دوم، در ذکر شاعران اتراک بوده که تفصیل آن را در **بهجة الشعراء** آورده است.

ملحقات، در ذکر شعری که در دو بوستان فوق از قلم افتاده است.

آغاز: «بسمله... ابتدای هر سخن و افتتاح هر کلام بنام پروردگاری منزّه از ذات و مبرّا از صفات است که هر کس را قوه روحانی در تشویق معانی علی قدر استفاده...»

گشتم اسیر سلسله مشک فامشان
از نار طره کرده به عشاق دامشان...»
انجام: «مولانا واقف... این یک بیت از آنجناب است:

سیزی قسم ویریم اول خدای بیچونه
باخون بو امر بلاده منیله مجنونه»
شاعران معرفی شده در این دو بوستان و ملحقات بدین شرح است:

بوستان اول در ذکر شعرای فارس: اصطلب، اصفرا، آزرمی، باخرزی، تموزی، تونی، جانی، جنونی، جلالی، خلودی، خموشی، دل غم، داغدار، رزمی، سبزی، شمشاد، صنوبری، طنابوری، کفری، مؤبد، ناری.

بوستان دوم در ذکر شعرای اتراک: آتشی، اسماعیل، اشک ریز، اعمی، افسر، باقر، پرغم، پروانه، تالاندی، توپچی، ثاقب، جبار، چرتاب، جودی، سرابی (حسن)، حقیر، خادم، حلیم هروی، خلیفه، خیام، درویش بلبل، دلریش، دلسوز، دلگیر،

ذکری، راجی، رضا، زاهد، ساعد، ساقی، سرمست، سروری، سلطان، سمطوری، سید محسن نقاش، شاکر، شاهد، شاهباز، شایق، شکوهی، شیدا، صابر، صبوری، ضیاء، طالب، طغرا، طلوعی، ظهوری، عاجز، عبقری، غشی، غم دل، فاخر، فارغ، فدوی، فنا، قمری، کاشف، کفاش، لاطف، لعلی، مجمر، مظلوم، مظفر، ملاکریم، میر، ناجی، ناطق، نباتی، یوسف.

ملحقات: باقی شاعران ترک: آقاجان، ارشاد، اشتیاق، حکیم الهی، بزمی، بلبل، بی سواد، بی نوا، تراب، تشنه، تمکین، ثابت، حاجی آقا، حاک، حیرانعلی، حیرتی، دلخون، دیوانه، ذلیل، ذکری، رازی، راضی، راغب، ربیعی، رسمی، رفیعی، رموز، رونق، روحی، زنبق، سری، سکری، شافی، شاه شیروان، شکری، شمسی، صابر، صادق، صفا، طرزی، طوطی، عبدالله، عطار، عبدی، فیض، فایق، فروغی، فیض، قدسی، قصاب، قدسی بادکوبه، گلشن، گنجی، مبهوت، مجروح، مجنون، محبی، محمد، مخلص، مؤید، ملا، مهجور، منشی، مواج، ناجی، ناظم، ناصر، ناصح، نیر، واقف.^{۱۹}

***

تا کنون دو نسخه از این اثر شناسایی شده است:

کتابخانه مرکزی تبریز، شماره: ۱۶۴۹، ۲۰

کتابخانه ملی (تهران)، شماره: ۲۸۷۹ ف. (فهرست ملی، ج. ۶، ص. ۵۵۹-۵۶۱)؛

فنخا، ج. ۱۲، ص. ۸۴۸)

بِهجة الشعراء

اسرار در این تذکره فقط شاعران ترک زبان را معرفی کرده و شرح حال شاعران فارس زبان فقط در بوستان اول **حدیقة الشعراء** درج کرده است؛ درست به همین دلیل می بینیم که در **حدیقة الشعراء** در شرح حال خودنوشت اسرار این کتاب با عنوان تکمیلی «فی احوالات شعرای اتراک» آمده است. **بِهجة الشعراء** فاقد باب بندی است و شاعران به ترتیب حروف الفبا مورد معرفی قرار گرفته اند و اشعارشان ذیل ترجمه حالشان آمده است. اسرار تألیف این تذکره را پیش از **حدیقة الشعراء** و در سال ۱۲۹۸ ق. آغاز نمود؛ ولی نتوانست آن را به پایان ببرد. اسرار علیشاه به وجود اختلافاتی هر چند جزئی، در معرفی شاعران ترکی سرای در هر دو تذکره اشاره کرده، چنین می نویسد: «و در بعضی از اشعار که در احوالات شعرا و اشعارشان مطابق **حدیقة الشعراء** نباشد به نگارنده عیب نگیند، شاید این اشعار آن وقت به نظر نرسیده باشد».

آغاز: «نسخه سعادت ابدی و دیباچه کرامات سردمی پادشاهی راست که طوطی ناطقه انسانی را در محاذات تکلم به ادای «إن من البیان لسحرا» گویا کرد و عندلیب خوشنویای روحانی را در مقام تغنی به ترنم «إن من الشعر لحکمة» ادا نمود:

مر او را رسد کبریا و منی که ملکش قدیم است، ذاتش غنی...»

انجام: «...در خاتمه کتاب مستطاب فرماید:

ز هر بادی چو کاهی گر بورزی   اگر کوهی به کاهی در نیرزی
سخن این بود دیگر جمله تزویر   تو خواهی رد کن و خواهی که برگیر».

اسرار علیشاه تبریزی در سبب تألیف به صراحت از اقتفای به **بیخچالیه** محمدعلی ندیم اصفهانی سخن گفته است:

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۷۰۶
تابستان و پاییز ۱۳۹۴

۳۷

«اما بعد مخفی و مستتر نماند که... داعی چند سال قبل در خانه یکی از احباب مجموعه بی مسمی به **بیخچالیه** که میرزا محمدعلی ندیم در عهد دولت محمدشاه مغفور تألیف کرده بود دیدم، و به نظر امعان ملاحظه گردید که در حقیقت چنان توان گفت که از آتشکده آذری گرم ترست، احوالات چند نفر از شعرا در آن بزم فرح انگیز من باب تفریح می خواندیم در اثنای این مقالات که تقاضای صحبت در بحث کمال شعرا و ملاحظت کلام ایشان بود. شخصی از فارسی زبانان از بابت ریشخند گفت چه می بودی که مجموعه بی هم در احوالات و اشعار شعراء اترک که در این خاک پاکند درج می شد تا کمالات عالیّه این سلسله علیه را می فهمیدم، داعی از شماتت و طعنه آن عزیز شرم زده گردیدم.

جراحات السنان لها التیام و لا یلتام ما جرح اللسان

همت از بزرگان عالی نهمت خواسته این مجموعه مبارک را در احوالات شعراء آذربایجان و از منتخبات اشعار ایشان جمع نموده مسمی به **بهجة الشعراء** و سرور ندما نموده این رباعی که در ستایش و ماده تاریخ کتاب است قلمی گردید:

اسرار که کسب او همه اشعارست   پیدا و نهان چو نور در ابصارست
تاریخ کتاب خواست از طبع و بگفت   الحق «که بهجة کاشف اسرار» است
(۱۲۹۸)

اما از شقاوت روزگار دون و از گردش چرخ بوقلمون سال های چند در اوراق پریشان هم چنان مسوده و معطل مانده، نعم ما قیل ملا رومی:

مدتی این مثنوی تأخیر شد   مدتی بایست تا خون شیر شد

تا در سنه هزار و دویست و نود و هشت اتفاق سفری افتاد چون ایام تعطیل و بی کاری بود. احوالات چند نفر از مشاهیر و معارف آنها را انتخاب نموده مجموعه کوچکی مسمی به **حدیقه الشعراء** نوشتم چون از عالم غیب به جلوه ظهور آمد همه کاملان عصر و عارفان دهر هجوم آور آن لالی درج ارشاد گشتند چون خلق را راغب دیدم طالب گشتم که این نسخه نحیف را تکمیل نمایم تا نفعش کامل و دوستان بهره مند و کامیاب باشند!

بلبل از فیض گل آموخت سخن ور نه نبود   این همه قول و غزل تعبیه در منقارش

و امید از همگان و زنده دلان آن است که از عیبش چشم پوشیده در حک و اصلاح آن سعی جمیل نمایند که مشقتی که حقیر در این چند سال کشیده ام ضایع و هدر

نگردد و قرارش را به قرار حروف تهجی از ابتدای حرف الف گرفته در حرف یا حروفات بیست و هشت‌گانه را تمام نمودم».

فهرست شعرای معرفی شده در *بهجة الشعراء* بدین شرح است:

۱. آتشی مراغه‌ای؛ ۲. ارشاد (کربلایی علی)؛ ۳. اسماعیل؛ ۴. افسر اردوبادی (میرزا عبدالله)؛ ۵. اعمی؛ ۶. اشکریز (کربلایی حسین)؛ ۷. باقر دلاک؛ ۸. بلبل (کربلای تقی دلال)؛ ۹. پروانه (آخوند ملا تقی)؛ ۱۰. بینوا؛ ۱۱. پرغم (میرزا احمد)؛ ۱۲. تالاندی مرندی؛ ۱۳. توپچی (از توپچیان نادرشاه)؛ ۱۴. ثاقب اهری؛ ۱۵. جودی (آخوند ملا ستار روضه‌خوان)؛ ۱۶. چرتاب (صادق)؛ ۱۷. حلیم خلخالی (غفار)؛ ۱۸. حسن سرابی؛ ۱۹. حقیر مرندی (حاجی میرزا عبدالغفار)؛ ۲۰. خلیفه سرابی (محمد) ماهوت‌فروش؛ ۲۱. خادم عطار؛ ۲۲. خیام ثانی؛ ۲۳. دلسوز تبریزی (کربلایی محمد امین)؛ ۲۴. درویش بلبل؛ ۲۵. دل‌ریش (کربلایی عسکر جوراچی)؛ ۲۶. دلگیر (کربلایی محمد عطار)؛ ۲۷. ذکری (کربلایی نجف بازارچی)؛ ۲۸. راجی (حاجی ابوالحسن، م. ۱۲۹۳)؛ ۲۹. ربیعی (میرزا عبدالعلی میانه‌یی)؛ ۳۰. راغب اهری (میرزا موسی)؛ ۳۱. رضا صراف؛ ۳۲. زهدی (کربلایی نوروز سبزی‌فروش)؛ ۳۳. سرمست (آقا میرزا باقر کفری)؛ ۳۴. سمطوری (سنتوری)؛ ۳۵. سید نقاش؛ ۳۶. سلطان؛ ۳۷. ساقی قصه‌خوان؛ ۳۸. سروری (کربلایی شکرالله)؛ ۳۹. شکری (کربلایی کریم)؛ ۴۰. ساعی (میرزا ابوالقاسم)؛ ۴۱. شاهد گودوشچی (حسین)؛ ۴۲. شکوهی (کربلایی مهدی)؛ ۴۳. شیدا (لطف‌الله)؛ ۴۴. شاکر تبریزی؛ ۴۵. شیخ علی اکبر؛ ۴۶. شایق ذاکر؛ ۴۷. شهباز تبریزی؛ ۴۸. صابری؛ ۴۹. صبوری (آقا میرعباس)؛ ۵۰. صفا (سید حسن)؛ ۵۱. ضیاء (کربلایی آقا عرقچین‌فروش)؛ ۵۲. طغرا (مشهدی حسین)؛ ۵۳. طلوعی (میرزا عبدالرسول)؛ ۵۴. طالب محزون (ابوطالب)؛ ۵۵. ظهوری (علی شهیر به عطار)؛ ۵۶. عبقری (کربلایی رحیم امیرخیزی)؛ ۵۷. عاجز مرندی (حاجی میرزا یوسف)؛ ۵۸. غمدل؛ ۵۹. غشی چایچی؛ ۶۰. فدوی (ملا مهرعلی)؛ ۶۱. فنای خویی (میرزا عبدالرسول)؛ ۶۲. فارغ؛ ۶۳. فاخر (مشهدی احمد آقا بزاز)؛ ۶۴. فایض؛ ۶۵. قدسی (ملا محمد تقی مکتبدار)؛ ۶۶. قصیر^{۱۱} (در حاشیه و الحاقیست تاریخ تحریر ۱۳۱۲ ق.؛ ۶۷. قمری (میرزا محمد تقی)؛ ۶۸. گلشن (حسین آقا ارموی)؛ ۶۹. گنجی خویی (میرزا محمد صادق)؛ ۷۰. کاشف؛ ۷۱. لعلی (آقا علی ایروانی تبریزی)؛ ۷۲. لطف (مشهدی عسکر)؛ ۷۳. مضطر (آقا میر یحیی)؛ ۷۴. میر خویی؛ ۷۵. موید (کربلایی اسماعیل عرقچین‌فروش)؛ ۷۶. مهجور (کربلایی عبد‌العلی)؛ ۷۷. مجمر (میرزا محمد علی)؛ ۷۸. ملا کریم؛ ۷۹. میرزا جبار؛ ۸۰. مظلوم (کربلایی ابراهیم)؛ ۸۱. نباتی؛ ۸۲. ناجی (ظ: عبدالمجید پسر راجی)؛ ۸۳. ناطق؛ ۸۴. هوشین؛ ۸۵. واقف (محمد علی)؛ ۸۶. یوسف پالوده‌پز.^{۱۲}
- این اثر تاکنون به چاپ نرسیده است ولی امید مجد در مقاله‌ای زیر عنوان «نگاهی به سبک شعری، شعرای آذربایجانی عهد قاجاریه با اتکا به تذکره بهجت الشعراء» معرفی جامعی از این اثر و شاعران معرفی شده در آن داشته است.

تا کنون دو نسخه از این اثر به شرح زیر شناخته‌ایم:

کتابخانه مرکزی تبریز، شماره: ۱۵۶۹،^{۲۳}

کتابخانه مجلس (تهران): شماره: ۸۵۴۰۸.^{۲۴} (فنخا، ج. ۶، ص. ۱۸۰-۱۸۱)

اهمیت و ارزش حدیقه الشعراء

برخلاف ادعای عباس اقبال آشتیانی مبنی بر عدم اشتغال **حدیقه الشعراء** بر دقایق و اطلاعات تاریخی، آنجا که می‌نویسد: «به هر حال چه منقولات کتاب دانشوران آذربایجان از **حدیقه الشعراء** حاجی کاظم کوره‌پز باشد چه از حدیقه اسرار علیشاه هر کس بهریک از آنها که محتوی هیچ دقیقه تاریخی نیست نظر بیندازد بی‌پا و ساختگی بودن آنها را بسهولت در می‌یابد».^{۲۵} این کتاب فوائد تاریخی فراوانی دارد. کمترین فائده تاریخی این اثر زندگی خودنوشت اسرار تبریزی است. افزون بر آن هر کس که علاقه‌مند به مطالعات ادبی، تاریخی، قوم‌پژوهی و... باشد می‌تواند در این اثر اطلاعات کم‌نظیری در حوزه‌های مختلف تاریخی، ادبی، جامعه‌شناسی، قوم‌شناسی و زبان‌شناسی و... به دست آورد. در ادامه به برخی از نکته‌های درخور اشاره می‌کنم:

اهمیت این تذکره به جهت محتوای اشعار مرثیه‌آذری و گزارش برخی از شیوه‌ها و پیشه‌های مناسب آیینی می‌باشد؛ چه اینکه برخی از شاعران مرثیه‌سرا در این تذکره معرفی شده است و نمونه‌هایی از اشعار مرثیه‌آذری در این تذکره درج شده است. به عنوان نمونه مرثیه مولانا مجمر (ص. ۱۹۶-۱۹۷) در این اثر آمده و از هنرنمایی و مجلس‌گردانی صرف تبریزی در مراسم عزاداری سخن رانده.

اسرار تبریزی هر دو تذکره را با مزاح و شوخی و طعن و مطایبه و ذکر لطایف نگاشته است؛ مثلاً در شرح احوال مولانا مضطر و ذکر از کتاب **مشوق الصبیان** او که در استقبال از **نصاب الصبیان** نوشته است، مؤلف کتاب را به طنز، استاد اول معلم ثانی، شیخ ابونصر فراهی یاد می‌کند و القاب فارابی را به او می‌دهد و می‌گوید: «اگر زنده بودی، تصدیق تفوقیت کردی!».

این تذکره به لحاظ کتابشناسی نیز مهم است. بسیاری از کتاب‌هایی که اسرار به شعرا نسبت می‌دهد و از آنها یاد می‌کند، اکنون بر جهان علم نامکشوف است؛ مانند **ترجمه ترکی** شاهنامه از مولانا شایق، **ترجمه ترکی** دیوان امیر خسرو دهلوی از مولانا شاکر سرخابی یا **کتاب هجران طالبی** در سه هزار بیت از مولانا طالب محزون در وزن **فراق‌نامه** سلمان ساوجی.

از فواید دیگر کتاب که نشانگر تبخرو اشراف نویسنده به تاریخ شعرای فارسی سراسر است، یادکرد شعرای دیگر همنام مذکور در تذکره است. مانند یاد از شیدای شیرازی شاعر عهد زندیه که هنگام بحث از مولانا شیدای شبستری از او یاد می‌کند؛ یا هنگام صحبت از مولانا طلوعی گوید که طلوعی اول در عهد اتابکان یزد ظهور نمود؛ یا موقع سخن از مولانا ظهوری از ظهوری سرخسی از داعیان اسماعیلیه در عهد سلطان سنجر

سخن می‌گوید که همراه احمد عطاش در اصفهان به قتل رسید یا در ذکر از مولانا فارغ از فارغ گیلانی هم نام می‌برد و از کتاب معجزه وی ذکری به میان می‌آورد و به نقد آن هم می‌پردازد؛ یا در یاد از مولانا گلشن می‌گوید که وی غیر از میرزا ابوالحسن گلشن شیرازی پدر قآنی و غیر از آقا عبدالرسول گلشن اصفهانی است.

مصنف در این اثر بنا داشته است غیر «از شعرای تبریز و آذربایجان و مضافات آن» احوال و اشعار کس دیگر را ثبت نکند؛ ولی از آنجا که احوال چند شاعر از شعرای شیروانان را ثبت کرده است، از نیرزنجان نیز یاد کرده و بیتی از او در نفی جنون آورده:

منه نمه دئیسن دئی، دلی چاغیرماگیلان   نه نقص عقلیدی بوبلکه کیم محبت دیر

اسرار ضمن معرفی ضیاء، گفتگوی خود با او را در مورد گرویدن وی به فرقه بابیه نقل می‌کند. ضیا می‌گوید که نه، به این فرقه نگرویده‌ام. سید محمد باب در حقیقت انوارالله بود که با فتوای علمای قشری هدف تیر بلا شد. مگر این فرد خواجه حافظ را نشینده‌ای که فرمود:

«شیراز پر غوغا شود، شکر لبی پیدا شود   ترسم که آشوب لبش برهم زند بغداد را

پانصد سال قبل از ظهور، این شعر گفته شده، اشاره به باب است».

نقد و بررسی حدیقه الشعراء

مصحح به سان دیگر آثار تصحیحی خود، مقدمه‌ای نسبتاً جامع برای این اثر نگاشته که از محسنات این تصحیح شمرده می‌شود. با این حال، در ادامه برخی از موارد قابل تأمل و نادرست در این چاپ خواهد آمد:

مصحح نسخه مورد استفاده در این چاپ را، نسخه کتابخانه مرکزی تبریز معرفی کرده، که در تاریخ دهم صفر سال ۱۲۹۹ ق. در تهران توسط حسن حسینی کتابت شده است. در حقیقت این نسخه، دست‌نویس *بهجة الشعراء* است و نه *حدیقه الشعراء*. در همان کتابخانه نسخه‌ای از *حدیقه الشعراء* وجود دارد که توسط حاج حسین نخجوانی به سال ۱۳۴۷ ق. در تبریز کتابت شده و جزء مجموعه هدایی حاج حسین آقا نخجوانی، در همان کتابخانه نگهداری می‌شود و مصحح همین نسخه را در تصحیح خود استفاده کرده است؛ ولی نسخه خطی مورد استفاده خود را، همان نسخه *بهجة الشعراء* معرفی کرده است (ص ۵۰).

مصحح در مقدمه ص ۳۹-۴۳، مطالبی آورده که در این چاپ از *حدیقه الشعراء* و همچنین نسخ خطی آن وجود ندارد؛ ولی با دقت و بررسی بیشتر متوجه می‌شویم که این مطالب در *بهجة الشعراء* آمده است. با توجه به برخی از قرائن چنین به نظر می‌رسد^{۲۶} که مصحح در آغاز، *بهجة الشعراء* را تصحیح کرده و حتی بخشی از مقدمه را نیز براساس آن نگاشته و بعد از آن به *حدیقه الشعراء* دست یافته و با آنکه می‌دانسته که این دو تذکره

تفاوت‌هایی با هم دارند؛ ولی به دلیل نزدیکی و اشتراکات فراوان، نسخه نهایی تصحیح خود را **حدیقة الشعراء** قرار داده است.

در صفحه ۱۵۸، ذیل شرح حال «صبوری» بیتی را نقل کرده است:
خدا الین قویان بی‌ره
آیاق قویوب، سوار اولوب

این بیت در نسخه خطی **حدیقة الشعراء** وجود ندارد؛ اما در نسخه **بهجة الشعراء** آمده است.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۷۰۶
تابستان و پاییز ۱۳۹۴

۴۱

مصحح در صفحه ۴۸ می‌نویسد: «نسخه خطی کتابخانه مرکزی تبریز ظاهراً یگانه نسخه موجود از این تذکره است» در حالی که از این اثر نسخه دیگری نیز وجود داشت که بدان اشاره کردیم.

مصحح در صفحه ۵۱ می‌نویسد: «اینک خواننده، هر دو کتاب **بهجة الشعراء** و **حدیقة الشعراء** را که حاوی فواید تاریخی، ادبی، جامعه‌شناسی، قوم‌شناسی و زبان‌شناسی فراوان است، پیش رو دارد». در حالی که ما در این چاپ مصحح، با بیش از یک متن مواجه نمی‌شویم؛ در این چاپ فقط متن یکی از تذکرها آمده است و آن **حدیقة الشعراء** است. جالب آنکه علی‌رغم ادعای وحدت این دو تذکره از سوی مصحح، در همین متن تصحیحی بارها عباراتی آمده است که مستقل بودن این دو اثر از یکدیگر را به وضوح آشکار ساخته است. برای نمونه این موارد را یادآور می‌شوم:

در صفحه ۹۸ در ذکر مولانا پرغم می‌نویسد: «داعی اسماء گرامی شعرای سبعة عراق و شعرای سبعة اتراک را در **بهجة الشعراء** مشروحا نوشته‌ام هر کس مایل باشد بدان جا رجوع فرماید».

در صفحه ۱۵۳ در ذکر مولانا شایق و توضیح مطلبی درباره فردوسی می‌نویسد: «داعی سراین فقره و بعضی از قصاید و رباعیات و افراد فردوسی را که در مدح امیرالمؤمنین آورده در **بهجة الشعراء** آورده‌ام».

در صفحه ۱۹۴ در ذکر مولانا لعلی نوشته است: «فقیر عذر نوشتن احوالات مولانا را در همین کتاب [**حدیقة الشعراء**] و کتاب **بهجة الشعراء** مکرر خواسته‌ام. هر کس می‌خواهد به **بهجة الشعراء** ملاحظه و مراجعه نماید».

برای نمونه‌های بیشتر ارجاع اسرار علیشاه در کتاب **حدیقة الشعراء** به کتاب دیگرش **بهجة الشعراء** صفحات (۱۰۰، ۲۲۲، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۶) مراجعه کنید.

بایسته بود مصحح برخی از اعلام جغرافیایی ناشناخته و کمتر دانسته شده را توضیح می‌داد: مثلاً «باخزر» (ص. ۶۶)، قبچاق (ص. ۸۶)، باغدیس (ص. ۷۱).

مصحح در تخریج اقوال و عبارات عربی سعی و تلاش بایسته را به کار نبسته است:

«لنقل الصخر من قلل الجبال / ...» (ص. ۱۱۳)؛

ما لایدرك كله لا یترك كله (ص. ۱۲۶)؛

ملة الكفر واحدة (ص. ۱۲۶)؛

الدنيا جيفة و طالبها كلاب (ص. ۲۱۲)

لا رهبانية في الاسلام (ص. ۲۱۵)

الكاسب حبيب الله (ص. ۲۱۵)

غلط خوانی و اغلاط ویرایشی و تاییی و اعراب گذاری اشتباه

فارسی

ایره وان ← ایروان (ص. ۱۹۰)

خورده خورده ← خرده خرده (ص. ۱۸۱)؛

سالک سه راه ← سالک شاهراه (ص. ۱۲۵)

عربی

مالجاً ← ملجأ؛

رکبٌ ← ركباً؛

الاذبات ← العزبات؛

تنخخ ← تنحج (ص. ۱۸۵)

صَبَّتْ عَلَى مَصَانِبِ لَوَانِهَا ← صُبَّتْ عَلَى مَصَانِبِ لَوَانِهَا (ص. ۱۸۲)

ثانی الثنین ← ثانی اثنین (ص. ۲۰۸)

نعم ما قیل ← نعم ما قیل (ص. ۱۴۱)

استنجار ← استنجا (ص. ۱۳۰)

وانت تزیب فی کل یوم کلعورات ← وانت تزیین فی کل یوم کالعورات (ص. ۹۰)

عظام خلک تحت تراب کلبلوات ← عظام خدک تحت التراب کالبلوات (ص. ۹۰)

ترکی

چوله ← چؤلّه (ص. ۱۹۹)

اشکینن ← آچگینان (ص. ۲۴۴)

کؤلکؤلر ← کؤک دیلر (ص. ۱۴۸)

مشگرلر ← رامشگر (ص. ۱۳۴)

پاییم ← پاییم (ص. ۱۳۰)

اوستاد او جیله ← اوستاد او جیله (ص. ۹۳)

یرانام ← بیرانام (ص. ۱۰۲)

گؤزدن ها منی آتدیم ← گؤزدن هامینی آتدیم (ص. ۱۲۸)

بیلیمیرم هانسی ماهی کاسه چکیب ← بیلیمیرم هانسی ماهی کامه چکیب (ص. ۱۶۸)

(۱۶۸)

پی نوشت

۱. در برگ آخر نسخه شماره «۳۶۸۸» نام ده مورد از تألیفات اسرار آمده است.

۲. نسخه‌ای از دیوان اشعار فارسی اسرار تبریزی حدود پنج هزار بیت (در سه جلد) در کتابخانه

- مرعشی نجفی به شماره ۳۶۸۸ نگهداری می‌شود. اسرار دیوان اشعار خود را در ربیع الثانی ۱۲۹۳ جمع کرده است. ر.ک.: **فهرست مرعشی**، ج. ۱۰، ص. ۸۰، ۸۴.
۳. نسخه‌ای از این اثر با عنوان «رموز نجبا فی لطایف ظرفا» در کتابخانه آیه‌الله گلپایگانی به شماره ۳۴ / ۶۳. ۶۶۹۳ نگهداری می‌شود؛ ر.ک.: **دنا**، ج. ۵، ص. ۹۱۲.
۴. این اثر شامل شرح احوال سی‌وسه تن از صوفیان و عارفان معاصر مؤلف است و یگانه نسخه خطی آن به شماره «۳۶۸۶» در کتابخانه مرعشی نجفی نگهداری می‌شود. ر.ک.: **فهرست مرعشی**، ج. ۱۰، ص. ۸۲.
۵. به این کتاب خود در **فنون الجنون** اشاره‌ای دارد که نسخه‌ای از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره‌ی ۹۳۲۸ نگهداری می‌شود. این اثر به همت سید حیدر میرحلی در **جشن نامه استاد سید احمد اشکوری**، ص. ۱۰۵، ۱۰۹۵ به چاپ رسیده است.
۶. اسرار در این کتاب حالات بزرگان سلسله نعمت‌اللهی را نگاشته و کتابش را در یک مقدمه، هفت تعریف و یک خاتمه سامان داده است. این اثر در هفدهم ماه رجب سال ۱۳۰۶ به پایان رسیده است. نسخه‌ای از این اثر در مجموعه شماره «۳۶۸۹» در کتابخانه آیه‌الله مرعشی موجود است. ر.ک.: **فهرست مرعشی**، ج. ۱۰، ص. ۸۴، ۸۶.
۷. این اثر مشتمل بر وقایع تاریخ اسلام از سال اول هجرت تا سال ۱۲۹۷ ق. حاوی تاریخ ولادت و وفات علما، عرفا، سلاطین، حکما و شعراست. این اثر در پانزده روز تألیف شده و در هفتم ذی حجة سال ۱۳۰۰ ق. به پایان رسیده است. نسخه‌ای از این اثر به شماره «۳۶۸۹» در کتابخانه مرعشی نجفی موجود است. ر.ک.: **فهرست مرعشی**، ج. ۱۰، ص. ۸۴.
۸. در **منظر الاولیاء** در بیان احوال «حضرت دوست خدا» که معروف است برادر حاج بکتاش ولی بوده است، از این فرقه سخن می‌گوید و خواننده را به کتابش **کنز العجایب** ارجاع می‌دهد و می‌گوید: «داعی این مطلب را در **کنز العجایب** نوشته‌ام.» اسرار پاره‌ای از داستان‌های تاریخی غریب را در این کتاب جمع کرده و آن را در سال ۱۳۰۳ به پایان برده است. نسخه‌ای از آن به شماره ۳۶۸۷ در کتابخانه مرعشی نجفی در ۹۹ برگ ۱۵ سطری موجود است. ر.ک.: **فهرست مرعشی**، ج. ۱۰، ص. ۸۲، ۸۴.
۹. از این کتاب یک نسخه در کتابخانه آیه‌الله بروجردی به شماره ۴۲۶ در ۳۶ برگ و نسخه‌ای دیگر در کتابخانه آیه‌الله نجفی مرعشی به شماره ۳۲۲۰ موجود است. نسخه اخیر را مؤلف، خود در سال ۱۳۰۹ ه. استنساخ کرده است.
۱۰. این کتاب در سال ۱۳۸۸ به تصحیح آقای میر هاشم محدث از سوی کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی چاپ شده است. موضوع کتاب شرح مزارات تبریز بوده و در یک حدیقه، پنج روضه و یک بوستان سامان یافته است. تنها نسخه خطی آن در کتابخانه مرعشی نجفی به شماره «۳۶۹۰» نگهداری می‌شود؛ ر.ک.: **فهرست مرعشی**، ج. ۱۰، ص. ۸۶، ۸۸.
۱۱. مؤلف در **بهجة الشعراء** در شرح حال حکیم لعلی گوید که شرح زندگی وی را به طور تفصیل در **روضه الحکماء** نوشته است و اضافه می‌کند: «هرکس طالب باشد بدانجا رجوع کند.» از این

- کتاب، تا کنون اثری یافت نشده است.
۱۲. عباس اقبال آشتیانی چنین می‌نویسد: «البته هم عده زیادی از شعرای این کتاب و هم اشعاری که به ایشان نسبت داده شده، خیالی و ساختگی است، مرحوم تربیت که کتاب مذکور را در دست داشته است پی به حقیقت این حدیقه الشعرا نبرده و اکثر شعرای مذکور در آن تذکره ساختگی را در کتاب دانشمندان آذربایجان آورده و ایشان را هم از شمار دانشمندان آن خطه پنداشته‌اند» رک: «ما و خوانندگان: ۱۱... کتاب حدیقه الشعراء...»، **مجله یادگار**، س. ۴، ش. ۴، ۱۳۲۶، ص. ۸۰.
- در جایی دیگر در جواب نامه مستشار سفارت ترکیه چنین می‌نویسد: «ما چون خود هیچک از دو حدیقه الشعرای مذکور را ندیده‌ایم درست نمی‌توانیم در این باب اظهار رأیی قطعی بنماییم. بهر حال چه منقولات کتاب دانشوران آذربایجان از حدیقه الشعرای حاجی کاظم کوره‌پز باشد چه از حدیقه اسرار علیشاه هر کس به هریک از آنها که محتوی هیچ دقیقه تاریخی نیست نظر بیندازد بی‌پی و ساختگی بودن آنها را بسهولت در می‌یابد». رک: «ما و خوانندگان: ۶... حدیقه الشعراء...»، **مجله یادگار**، س. ۵، ش. ۸-۹، ۱۳۲۸، ص. ۱۴۱-۱۴۲.
۱۳. رک: **تذکره یخچالیه**، ص. «ح» و ص. ۲۲-۲۳.
۱۴. **دانشمندان آذربایجان**، ص. ۴۰.
۱۵. **ریحانة الادب**، ج. ۱، ص. ۱۱۸؛ همچنین رک: «ما و خوانندگان: ۶... حدیقه الشعراء...»، **مجله یادگار**، س. ۵، ش. ۸-۹، ۱۳۲۸، ص. ۱۴۱-۱۴۲.
۱۶. **تاریخ تذکره های فارسی**، ج. ۱، ص. ۱۳۱.
۱۷. **جشن نامه استاد سید احمد اشکوری**، ص. ۱۰۰۷.
۱۸. همان، ص. ۱۰۰۷.
۱۹. رک: **نسخه ش**: ۱۶۴۹، کتابخانه مرکزی تبریز.
۲۰. این نسخه جزء مجموعه اهدایی حاج حسین آقا نخجوانی است که فهرست آن تاکنون منتشر نشده است. اطلاعات این نسخه طی تماس های تلفنی مکرر با مسئولین به دست آمد. تصویر این نسخه نیز به مدد یکی از دوستان به دستم رسید. احمد گلچین معانی نیز در کتاب **تاریخ تذکره های فارسی**، ج. ۱، ص. ۴۳۷ همین نسخه را نام برده است.
۲۱. این شاعر در نسخه مجلس در انتهای دست‌نویس و بعد از یوسف قرار دارد.
۲۲. رک: **نسخه شماره ۱۵۶۹**، کتابخانه مرکزی تبریز و نیز **سخنوران آذربایجان**، ج. ۱، ص. ۲۰۹-۲۰۵.
۲۳. این نسخه جزء مجموعه اهدایی حاج حسین آقا نخجوانی است که فهرست آن تاکنون منتشر نشده. اطلاعات این نسخه طی تماسی تلفنی مکرر با مسئولین به دست آمد. تصویر این نسخه نیز به مدد یکی از دوستان به دستم رسید.
۲۴. احمد گلچین معانی نیز در کتاب **تاریخ تذکره های فارسی**، ج. ۱، ص. ۱۳۰ به همین نسخه اشاره کرده، در تملک مرحوم جعفر سلطان القرائی بوده است.

۲۵. رک. «ما و خوانندگان: ۶... حدیقه الشعراء...»، مجله یادگار: س. ۵، ش. ۸-۹، ۱۳۲۸، ص. ۱۴۱، ۱۴۲.

۲۶. از طریق جستجو در سایت Lib.ir به کتابی دست یافتیم که با این نام در کتابخانه ملی (تهران) ثبت شده است: «بهجت الشعراء در شرح احوال ۸۶ تن از ترکی سرایان آذربایجان به انضمام حدیقه الشعراء در شرح احوال ۲۰ تن از شعراء فارسی زبان». به نظر می‌رسد این کتاب با این عنوان هرگز چاپ نرفته؛ هر چند که اطلاعات مندرج در سایت گویای آن است که این کتاب ۲۸۰ صفحه‌ای در سال ۱۳۸۹ توسط همین ناشر و با تصحیح آقای محمدزاده صدیق به چاپ رسیده است.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۷۰۶
تابستان و پاییز ۱۳۹۴

۴۵

منابع

- بهجة الشعراء** (نسخه خطی، کتابخانه مجلس، تهران، شماره: ۸۵۴۰۸).
- بهجة الشعراء** (نسخه خطی، کتابخانه مرکزی تبریز، شماره: ۱۵۶۹).
- گلچین معانی، احمد، **تاریخ تذکره های فارسی**، چاپ دوم، تهران: سنایی، وزیری، ۱۳۶۳.
- تذکره یخچالیه**، تصحیح و تحشیه: احمد گلچین معانی، چاپ سوم، تهران: شرکت تضامنی حیدری، [بی تا].
- جشن نامه استاد سید احمد اشکوری**، به کوشش رسول جعفریان، چاپ اول، تهران: نشر علم، وزیری، ۱۳۹۲.
- حدیقه الشعراء** (نسخه خطی، کتابخانه مرکزی تبریز، شماره: ۱۶۴۹).
- حدیقه الشعراء** (نسخه خطی، کتابخانه ملی، تهران، شماره: ۲۸۷۹).
- اسرار تبریزی. محمدکاظم بن محمد، **حدیقه الشعراء**، مقدمه و تصحیح: دکتر حسین محمدزاده صدیق، تهیه و تنظیم: محمدباقر باقری، چاپ اول، تهران: انتشارات تک درخت، رقی، ۲۵۶ ص.، ۱۳۹۳.
- تربیت، محمدعلی. **دانشمندان آذربایجان**، چاپ دوم، تبریز: بنیاد کتابخانه فردوسی، [بی تا].
- مدرس، میرزا محمدعلی، **ریحانة الادب**، چاپ چهارم، تهران: انتشارات خیام، ۱۳۷۴.
- دولت‌آبادی، عزیز. **سخنوران آذربایجان**، چاپ اول، تبریز: انتشارات ستوده، وزیری، ۱۳۷۷.
- انوار، سیدعبدالله. **فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ایران**، ج ۶، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتابخانه ملی ایران، ۱۳۷۹.
- درایتی، مصطفی. **فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)**، چاپ اول، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، رحلی، ۱۳۹۰.
- درایتی، مصطفی. **فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا)**، چاپ اول، تهران:

کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، وزیری، ۱۳۸۹.
«ما و خوانندگان: ۱۱... کتاب حدیقه الشعراء...»، **مجله یادگار**، س. ۴، ش. ۴،
۱۳۲۶.

«ما و خوانندگان: ۶... حدیقه الشعراء...»، **مجله یادگار**، س. ۵، ش. ۸-۹، ۱۳۲۸.
«نگاهی به سبک شعری، شعرای آذربایجانی عهد قاجاریه با اتکا به تذکره بهجت
الشعراء»، **پژوهش‌های ادبی و بلاغی**، امید مجد، دوره ۱، ش. ۱، زمستان ۱۳۹۱، ۴۱-۵۳.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال دوم، شماره ۶ و ۷
تابستان و پاییز ۱۳۹۴

۴۶